

Dr Dominik Borawski
Zakład Psychologii
Uniwersytetu Rzeszowskiego

Konformizm – recepta na bezpieczne dopasowanie czy droga prowadząca do poczucia osamotnienia?

Ilekróć znajdziesz się po stronie większości, zastanów się przez chwilę

Mark Twain

Wprowadzenie

Z punktu widzenia społeczeństwa jeden z podstawowych dylematów dotyczących kształtowania i wychowywania jednostki związany jest pytaniem, czy bardziej należy wzmacniać w niej poczucie wyjątkowości i sprawczości, czy też wpajać konieczność podporządkowania interesu własnego wartościom grupowym oraz promować działania wspólnotowe. Oczywiście idealną rekomendacją byłoby pogodzenie obu propozycji, tyle że praktyka życiowa wskazuje, że nie zawsze jest to możliwe. Zazwyczaj jako bardziej ryzykowne dla procesu socjalizacji przedstawiane jest przesadne eksponowanie niezależności, która może wiązać się z kontestowaniem powszechnie respektowanych wartości i norm grupowych, podważaniem autorytetów a nawet prowadzić do zachowań antyspołecznych (por. Feist, 1999; Nęcka, 2002). W niniejszym artykule skupiono się na próbie znalezienia odpowiedzi na pytanie, o to czy przejawianie postawy przeciwnej – a więc konformistycznej, zwłaszcza w swojej skrajnej postaci realizowanej kosztem ekspresji własnej indywidualności, może wiązać się z innym niebezpieczeństwem na poziomie jednostkowym, a mianowicie - poczuciem osamotnienia. Potocznie formułowane skojarzenia mają zazwyczaj zupełnie inny charakter i wiążą nonkonformizm z niezrozumieniem otoczenia i alienacją a zachowania konformistyczne z bezpiecznym przystosowaniem społecznym. Podejmowane w ostatnich latach badania nad postawą twórczą, której ważnym składnikiem jest niezależność – wskazują jednak na odmienne zależności. Okazuje się, że jednostki kreatywne są postrzegane jako bardziej atrakcyjne interpersonalnie niż osoby charakteryzujące się postawą odtwórczą (której ważną składową stanowi konformizm) oraz charakteryzują się wyższym poziomem kompetencji społecznych, które mają niebagatelne znaczenie dla zadowolenia z budowanych relacji międzyludzkich (por. Kaufman, Kozbelt, Bromley, 2008; Małkiewicz, Piskozub, 2011).

I. Teoretyczne wprowadzenie do badań

1. Konformizm z perspektywy interesu grupy

Zachowania i postawy konformistyczne nabierają zupełnie innego znaczenia w zależności od tego, czy są rozpatrywane z punktu widzenia interesu grupowego, czy też interesu jednostki. W wielu ujęciach socjologicznych uważa się, że konformizm rozumiany jako dopasowanie swoich opinii, zachowań i poglądów do grupy (i pokrewne mu posłuszeństwo jednostki wobec niej) zapewniają porządek społeczny i aksjonormatywny ład oraz pozwalają uniknąć zbyt daleko posuniętego relatywizmu wartości, który mógłby doprowadzić do chaosu i anarchii w społeczeństwie (por. Pilat - Borcuch, 2011). W ramach tej interpretacji nadrzędnym celem, egzekwowanego za pomocą złożonego systemu kontroli społecznej, konformizmu jest bezpieczeństwo rozumiane w skali makro, które jednak często wiąże się z odsunięciem wolności jednostki na dalszy plan (por. Bauman, 2007). W podobnym tonie wypowiadają się psychologowie analizujący procesy ewolucji kulturowej upatrując w konformizmie podstawowego mechanizmu przestrzegania warunków utajonego kontraktu pomiędzy jednostką a społeczeństwem, zgodnie z którym jednostka w zamian za dostęp do takich zasobów jak poczucie przynależności czy możliwość partycypowania w gospodarce i udział w sieci bezpieczeństwa publicznego musi zachowywać się w sposób zgodny ze z góry ustalonymi regulami życia społecznego (Baumeister, 2011). Jeszcze szersze ujęcie konformizmu przedstawia perspektywa ewolucyjna w psychologii zgodnie z którą konformizm zapewnia większą jednorodność gatunku, bezpośrednio przekładając się na podniesienie prawdopodobieństwa jego przetrwania. To właśnie dzięki konformizmowi jako uniwersalnej zasadzie rządzącej przystosowaniem gatunków i grup, nawet te społeczności, które w toku swojej ewolucji były zmuszone do częstych migracji skutecznie podtrzymywały swoje tradycje i zwyczaje (Mesoudi, 2011), co wydaje się niezbędnym warunkiem kształtowania tożsamości społecznej.

2. Konformizm z perspektywy interesu jednostki

Inaczej wyjaśnia się konformizm przyjmując perspektywę jednostki. W psychologii społecznej często ujmuje się go jako zmianę globalnie rozumianej postawy jednostki (bądź jej poszczególnych komponentów afektywnych, poznawczych czy behawioralnych) na skutek realnego bądź wyobrażonego wpływu innych ludzi (Myers, 1996). Okazuje się, że kiedy jednostka jest przedmiotem postaw konformistycznych, a więc obserwuje procesy dopasowania innych osób do jej osobistych standardów i oczekiwań, wzmacnia się jej poczucie własnej wartości, podczas gdy konieczność wcielenia się w rolę podmiotu postawy konformistycznej, a więc osoby dopasowującej się do innych wiąże się już z ponoszeniem mniejszych lub większych kosztów emocjonalnych (por. Deutsch, Gerard, 1955). Sytuacja jednostki przedstawia się również diametralnie odmiennie kiedy poszukuje ona racji w opiniach bądź zachowaniach otoczenia w sytuacji własnej niewiedzy czy niepewności, a inaczej, gdy podporządkowuje

się innym wbrew własnym dobrze skryształizowanym poglądom. Powyższe rozróżnienie odwołuje się do podziału na konformizm mający postać internalizacji polegający na przyjmowaniu stanowiska grupy ze względu na przekonanie o jego słuszności oraz konformizm polegający na dostosowaniu do grupy pomimo braku wewnętrznej zgody z jej stanowiskiem, a określane jako uleganie (por. Kelman, 1958; Aronson, 1998; Bocchiaro, Zamperini, 2012).

Internalizacja bardzo często powodowana jest chęcią zyskania trafnego oglądu rzeczywistości w sytuacji gdy jednostka nie ma wystarczającej ilości informacji, bądź jest niepewna co do trafności i rzetelności posiadanej wiedzy. Taką motywację działań konformistycznych określa się mianem informacyjnego wpływu społecznego (Deutsch, Gerard, 1955), który jak pokazało wiele badań ma swoje niezaprzeczalne zalety. Okazuje się na przykład, że kierowanie się taką opinią innych, która charakteryzuje się wysokim wskaźnikiem wewnętrznej zgodności może być skuteczną strategią podejmowania decyzji a także pozwala w znacznym stopniu oszczędzać czas poszukiwania rozwiązania problemu oraz zredukować niepewność, która towarzyszy temu procesowi (Cialdini, Trost, 1998). Bardzo możliwe, że gdy konformizm redukuje poziom niepewności prowadzi, wskutek obniżenia poziomu kwasów tłuszczowych (zob. Bogdonoff, 1961) do pewnego rodzaju komfortu psychicznego i spadku doświadczanego niepokoju.

Uleganie czyli dostosowanie pomimo braku wewnętrznego przekonania o słuszności grupy koresponduje z kolei z motywem określanym jako normatywny wpływ społeczny (Deutsch, Gerard, 1955), który polega na dążeniu do uzyskania za wszelką cenę aprobaty społecznej oraz uniknięcia negatywnej stygmatyzacji bądź wykluczenia z danej zbiorowości (Bocchiaro, Zamperini, 2012). Zdaniem Grzelaka i Nowaka (2000) konformizm jest jednym z najlepszych sposobów zaspokojenia potrzeby wsparcia społecznego, będącej niezwykle silnym i elementarnym motywem społecznym.

3. Sytuacyjne i dyspozycyjne uwarunkowania konformizmu

Konformizm można wreszcie interpretować w kategoriach sytuacyjnych bądź jako trwałą (lub względnie trwałą) dyspozycję. To ważne rozróżnienie odwołuje się do pytania czy człowiek podporządkowuje się grupie, rezygnując z własnej indywidualności tylko doraźnie, czy jest to dla niego charakterystyczny i powtarzający się wzorzec funkcjonowania. Jednostka która ulega wpływowi społecznemu tylko w obecności grupy (np. ze względu na obawę przed sankcjami) może odzyskać niezależność w momencie odseparowania się od niej lub zmiany kontekstu funkcjonowania, np. w obecności przełożonych zgadzając się z ich decyzjami a prywatnie je kwestionując (Bocchiaro, Zamperini, 2012). Natomiast możliwe jest również ukształtowanie trwałego wzorca, określanego jako postawa konformistyczna, zgodnie z którym podporządkowanie się i dopasowanie innym jest priorytetowym i względnie stałym programem działania. Najwięcej badań poświęcono sytuacyjnym uwarunkowaniom konformizmu. Najbardziej klasyczne z nich to oczywiście seria eksperymentów Ascha (1956) w których proszono uczestników o wskazanie który z trzech odcinków różnej długości eksponowanych na jednej planszy jest równy odcinkowi eksponowanemu na planszy drugiej. W grupie kontrolnej (ocena dokonywana w samotności) 95% uczestników prawidłowo dopasowało wszystkie 12 par linii. W grupach

eksperymentalnych sytuacja wyglądała zupełnie inaczej - aż 76% badanych przynajmniej raz zgodziła się z błędną (i podawaną celowo na prośbę eksperymentatora) opinią większości. W licznych badaniach będących replikacją procedury Ascha wykazano, że do sytuacyjnych czynników które nasilały tego typu zachowania konformistyczne należą wielkość grupy, aktywizacja normy opisowej bądź nakazowej (Reno, Cialdini, Kallgren, 1993), poczucie przynależności i wzajemna współzależność członków grupy (Cialdini, Trost 1998), konieczność publicznego udzielania odpowiedzi, a także atrakcyjność grupy (tamże). Ponieważ dokładną analizę tych czynników zawiera niemal każdy podręcznik psychologii społecznej więcej miejsca warto poświęcić rzadziej opisywanym dyspozycyjnym uwarunkowaniom zachowań konformistycznych. Crutchfield (1955) sugerował w swoich doniesieniach, że konformizm koreluje dodatnio z postawami autorytarnymi i sztywnością myślenia, natomiast ujemnie z tolerancją, odpowiedzialnością i zaangażowaniem społecznym. Roman, Moskowitz, Stein, Eisenberg (1995) z kolei wiązali konformizm z wyższym poziomem potrzeby strukturyzacji zachowań (będącej przeciwieństwem spontaniczności). W licznych badaniach wykazano również, że to osoby z niską samooceną oraz wysokim poziomem lęku społecznego, zwłaszcza związanego z antycypowaną krytyką ze strony innych częściej wpadają w pułapkę bezrefleksyjnego internalizowania norm czy ulegania presji grupowej w sytuacjach decyzyjnych (Stein, 1963; Aronson, 1998). Biorąc pod uwagę motyw normatywnego wpływu społecznego dość oczywistym korelatem konformizmu jest również aprobatą społeczną. Przykładowo rozmówcy charakteryzujący się jej wysokim poziomem wykazują się szczególną troską o dopasowanie stylu komunikacji, włącznie ze tonem głosu, do swoich interlokutorów (Giles, Coupland, 1991). Według niektórych badaczy (zob. Kenrick, Neuberg, Cialdini, 2002) konformizm koresponduje również z kolektywizmem rozumianym jako tendencja do spostrzegania i opisywania siebie za pomocą kategorii wspólnotowych tj. przez pryzmat związków z innymi bądź przynależności do określonych grup. Trafimow i Finlay (1996) stwierdzili, że osoby postrzegające się przez pryzmat kategorii kolektywistycznych podejmują decyzje kierując się przede wszystkim odczuciami i opiniami innych, podczas gdy osoby opisujące się za pomocą kategorii indywidualnych odważnie deklarują własne, nawet niepopularne poglądy. Inna sprawa, że z badań Bonda i Smitha (1996) wynika, że do występowania powyżej nakreślonych różnic przyczynia się również przynależność do kultur różniących się orientacją indywidualistyczną bądź kolektywną. Wreszcie konformizm może korespondować z wysokim poziomem samoobserwacji kontrolującej (high self-monitoring – zob. Cialdini, Trost, 1998) charakteryzującej się silną koncentracją jednostki na ocenie adekwatności swojego zachowania do sytuacji społecznej i stopnia jego dopasowania do zachowania otoczenia (Snyder, 1974). Osoby te charakteryzują się posiadaniem pragmatycznej koncepcji siebie umożliwiającej konstruowanie własnego zachowania ze szczególnym uwzględnieniem wskazówek zewnętrznych pochodzących z otoczenia (por. Kwapis, 2006). Ponadto koncentrują się na Ja Publicznym, a przed zaangażowaniem w daną sytuację społeczną starają się poznać osoby, z którymi wchodzi w interakcję oraz zasady nią rządzące. Korzystanie z pragmatycznej koncepcji siebie wiąże się jednak również z autoprezentacyjnym ryzykiem uzyskania etykiety osoby fałszywej czy też miana społecznego kameleona. Charakterystyczny dla konformizmu motyw dopasowania do otoczenia badacze wiążą nie tylko z właściwościami osobowościowymi, ale również stricte poznawczymi, a min. z

zależnością od pola rozumianą jako styl poznawczy, w zakresie którego istnieje tendencja do poszukiwania odniesień zewnętrznych jako decydujących wskazówek postrzegania, w tym również określania swoich odczuć i sądów (zob. Colclough, 1972).

4. Postawa konformistyczna wg Popka

Na osobowościowe uwarunkowania konformizmu wskazuje również Popek (2001). W popularnej koncepcji twórczości autor ten ujmuje konformizm jako charakterologiczny składnik postawy odwrotnej i określa go za pomocą następujących cech: zależność, pasywność, stereotypowość, uległość, słabość, lękliwość, uległość, niesamodzielność, niezorganizowanie wewnętrzne, nadmierne zahamowanie, defensywność, niska wytrwałość, nieodpowiedzialność, brak krytycyzmu, nietolerancja, niskie poczucie wartości „ja” (Popek, 2003, s.24). Zdaniem Popka (2001) ta charakterystyczna konfiguracja cech osobowościowych, dodatkowo będąc stymulowana i regulowana za pomocą eksponowanych z dużą siłą norm społecznych, religijnych i politycznych prowadzi do uformowania się trwałej tendencji do adaptacji i konformizmu społecznego. Dla porównania nonkonformizm rozumiany w ramach tej koncepcji jako składnik postawy twórczej określony został poprzez cechy takie jak: niezależność, aktywność, elastyczność adaptacyjna, oryginalność, konsekwencja, odwaga, dominatywność, samodzielność, samoorganizacja, spontaniczność, wytrwałość, samokrytycyzm, tolerancyjność czy wysokie poczucie wartości „ja” (Popek, 2000, s. 24).

5. Specyfika konformizmu jako utrwalonej dyspozycji

Bernacka (2005) dokonała szczegółowej analizy czynnikowej osobowościowego podłoża konformizmu w ujęciu Popka (mierzonego za pomocą stworzonego przez niego kwestionariusza KANH). Pierwszy czynnik określany przez autorkę mianem czynnika aktywacji osobowościowej ma największy udział w zmienności wyników (wyjaśnia 26% wariacji) a najistotniejsze dla niego cechy to: niskie poczucie wartości Ja, zahamowanie, lękliwość a w dalszej kolejności pasywność, defensywność, podporządkowanie i sztywność adaptacyjna. Czynnik drugi – nazwany czynnikiem obronności poznawczej konstytuują nietolerancja oraz brak krytycyzmu, które to cechy skłaniają osoby konformistyczne do funkcjonowania obronnego, wyrażającego się przede wszystkim unikaniem rozbieżności poznawczych. Czynnik trzeci – realizacyjny - obejmuje pięć cech, z których najważniejsza ze względu na wartość ładunku jest uległość. Jak rozumieć znaczenie tych czynników? Zdaniem autorki kluczowe dla funkcjonowania osób konformistycznych jest poczucie niższości, które prowadzi do preferowania stałych i dobrze znanych bodźców środowiskowych i rutynowych działań a w konsekwencji do pasywności i zewnątrzsterowności (tamże, 2005). Wydaje się, zatem, że można w tym przypadku mówić o zjawisku zupełnie różnym od konformizmu sytuacyjnego, zwłaszcza biorąc pod uwagę jego potencjalne konsekwencje dla budowania relacji interpersonalnych. Konformizm opisywany przez Popka (i przyjęty jako operacjonalizacja w prezentowanych badaniach) nie odnosi się bowiem do sytuacyjnego ulegania

wplywowi społecznemu, ale do trwałego, choć często powierzchownego dopasowania do grupy, przy jednoczesnej chronicznej rezygnacji z własnego indywidualizmu. Wiele wskazuje, że taki styl adaptacyjny wiąże się z niższym poziomem odczuwania satysfakcji życiowej (por. Oishi, 2000) w tym również z mniejszym zadowoleniem z jakości posiadanych relacji interpersonalnych.

6. Poczucie osamotnienia

Poczucie osamotnienia można rozpatrywać jako subiektywnie odczuwany dyskomfort w związku z niezadawalającym stanem relacji interpersonalnych (Russell, Peplau, Cutrona, 1980). Co ważne w przeciwieństwie do izolacji społecznej, poczucie osamotnienia nie jest związane z ilością interakcji społecznych a ich jakością (Peplau, Perlman, 1982), a tym samym wynika w dużej mierze z braku zaspokojenia potrzeby afilacji, która wiąże się z zapotrzebowaniem nie tyle na samą fizyczną obecność innych, ale z dążeniem do budowania relacji intymnych opartych na zaufaniu i wzajemnym wsparciu (Cacioppo, Patrick, 2008). Możliwa jest zatem sytuacja w której człowiek utrzymuje wiele kontaktów społecznych i jednocześnie doświadcza osamotnienia – co można określić jako „samotność w tłumie” (Cacioppo, Christakis, Fowler, 2009) oraz sytuacja przeciwna, gdy ktoś buduje mocno ograniczoną liczbę interakcji społecznych, ale na tyle satysfakcjonujących, że nie doświadcza żadnych symptomów osamotnienia. W ostatnich latach dość wpływową stała się biologiczna interpretacja w świetle której poczucie osamotnienia jest ewolucyjnym sygnałem o charakterze awersyjnym, analogicznym do uczucia głodu, lub pragnienia, które służy ochronie jednostki przed niebezpieczeństwem i wzmocnieniu jej czujności przed zagrożeniem społecznym, ale również informuje o konieczności zmiany charakteru relacji z innymi w celu zwiększenia szans na przetrwanie i przekazanie genów (Cacioppo i in., 2006).

7. Korelaty poczucia osamotnienia

W badaniach w których indukowano za pomocą hipnozy poczucie osamotnienia zaobserwowano, że wraz jego wzrostem zwiększa się poziom nieśmiałości, niepokoju, ale również gniewu badanych natomiast zmniejsza się poziom optymizmu, samooceny (w tym także samooceny w zakresie posiadanych umiejętności społecznych) oraz poczucia otrzymywania wsparcia społecznego. W innych badaniach wykazano związki poczucia osamotnienia z cynizmem społecznym i nieufnością w relacjach interpersonalnych, tendencją do negatywnego oceniania zarówno siebie jak i innych, oraz oczekiwania na negatywną ocenę i odrzucenie społeczne (Jones, Freeman, Goswick, 1981). Dobrze udokumentowanymi w literaturze korelatami osamotnienia są również introwersja, nieśmiałość, neurotyczność oraz pesymizm (zob. Cacioppo i in., 2006). Z kolei w badaniach dzieci wykazano, że ważnym korelatem osamotnienia jest submisyjność (Parkhurst, Asher, 1992; Oleś, 2006). Zdaniem niektórych badaczy u podłoża poczucia osamotnienia tkwi niski poziom umiejętności społecznych zwłaszcza tych związanych ze swobodnym wyrażaniem emocji oraz koncentracją uwagi na problemach partnera interakcji a nie własnych (por. Marangoni, Ickes, 1989). Z nowszych badań wynika, że poczucie osamotnienia koresponduje ze

samoświadomością osobową (związaną z silną potrzebą bezpieczeństwa i aprobaty społecznej) i obroną (opartą na lęku i kompulsywnej koncentracji na własnej osobie, (Zarzycka, Śliwak, 2011) oraz zewnętrznym umiejscowieniem kontroli (Nayyar, Singh, 2011). Co ważne budowanie symetrycznych relacji koleżeńskich okazuje się lepszym predykatorem zadowolenia z relacji interpersonalnych niż doświadczenia związane z uzyskiwaniem wsparcia społecznego (Rook, 1987). Budowanie takich relacji wymaga z kolei stosowania strategii aktywnych a nie pasywnych. Przykładowo Tooby i Cosmides (1996) wskazują, że prawdopodobieństwo zbudowania relacji przyjaźnielskiej zależy w dużej mierze od umiejętności związanych z rozwijaniem i eksponowaniem atrybutów rzadkich i uznawanych za wyjątkowe oraz aktywnym poszukiwaniem osób, które ich potrzebują. Innym ważnym predyktorem satysfakcji z relacji jest aktywne wsparcie w trudnych okolicznościach (a nie tylko bycie beneficjentem pomocy). Zgodnie z jedną hipotez, jeśli zmniejsza się radykalnie poziom występowania niebezpieczeństw ludzie stają się bardziej pasywni w relacjach a w związku z tym zwiększa się również ich poziom poczucia osamotnienia (Buss, 2001, s.299). O tym, że pasywność może wzmacniać poczucie osamotnienia mogą świadczyć również wyniki wskazujące, że zależność od pola percepcyjnego uważana za pasywny styl poznawczy wykazuje związki z samotnością emocjonalną rozumianą jako negatywne odczucia związane z brakiem intymnych i zażyłych więzi, którym towarzyszy silna potrzeba bycia docenionym i wyróżnionym przez osoby znaczące (Dołęga, 2013). W niektórych badaniach wskazuje się również na istnienie różnic kulturowych w odczuwaniu osamotnienia. Wykazano w nich np., że poczucie osamotnienia jest bardziej intensywnie odczuwane przez mieszkańców krajów o wysokim nasyceniu elementami kultury kolektywistycznej (Anderson, 1999), co tłumaczyć charakterystycznym dla tej kultury wyższym poziomem wrażliwości na potrzeby związane z afiliacją.

II. Problematyka badań własnych

Przedstawione badania własne miały na celu ustalenie związków pomiędzy postawą konformistyczną a zadowoleniem z relacji interpersonalnych ze szczególnym uwzględnieniem poczucia osamotnienia. Zgodnie z klasyczną interpretacją badań z zakresu psychologii społecznej, jednym z powodów zachowań i postaw konformistycznych jest chęć uniknięcia dezaprobaty i ostracyzmu ze strony grupy. Ponieważ jego podstawową funkcją jest eliminacja ryzyka i ochrona (a niekiedy i wzmacnianie) interesu jednostki, wydawać by się mogło że stanowi bezpieczną drogą do satysfakcjonujących relacji interpersonalnych opartych na dopasowaniu do otoczenia społecznego i unikaniu konfliktów. Jak na początku pracy zasygnalizowano, istnieją jednak przesłanki, żeby sądzić, że tak nie jest. Zwłaszcza gdy rozpatruje się konformizm jako właściwość dyspozycyjną, która decyduje o charakterystycznym, pasywnym stylu adaptacyjnym (Bernacka, 2005). Jego główną składową jest niska samoocena, która jak powszechnie wiadomo nie koresponduje z kolei z satysfakcjonującymi związkami z ludźmi (por. Vanhalst, Luyckx, Scholte, Engels, Goossens, 2013). Wynika to min. z tego, że osoby o niskiej samoocenie celem podreperowania swojego statusu społecznego postawy względem innych opierają na respekcie a nie sympatii, co paradoksalnie może prowadzić do niepokoju i skrepowania (por. Wojciszke, 2010, s.114-115).

Bardzo możliwe że mechanizm ten dotyczy również osób charakteryzujących się postawą konformistyczną, dla których jak można wnioskować, charakterystyczne sposoby ustosunkowania wobec świata stanowią podziw czy posłuszeństwo, a nie otwartość czy szczerość, tak istotna w interakcjach symetrycznych, których uczestnicy są równorzędnymi podmiotami.

W związku z przedstawioną powyżej argumentacją teoretyczną postawiono następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieje związek konformizmu dyspozycyjnego (mierzonego za pomocą skali K kwestionariusza KANH Popka) z poczuciem osamotnienia?

2. Czy związek konformizmu z poczuciem osamotnienia jest moderowany przez poziom kompetencji warunkujących efektywność funkcjonowania w sytuacjach intymnych?

Hipotetycznie przewidywano, że im większy poziom konformizmu, tym większy poziom poczucia osamotnienia badanych. Tym samym oczekiwano, że konformizm obok poziomu kompetencji społecznych stanowi istotny predyktor niezadowolonia z posiadanych relacji interpersonalnych (hipoteza 1). Ponadto przewidywano, że poziom kompetencji związanych z budowaniem relacji intymnych moderuje postulowany związek konformizmu z poczuciem osamotnienia (hipoteza 2).

1. Osoby badane i procedura badawcza

W celu weryfikacji przedstawionych wyżej hipotez przeprowadzono badania, którymi objęto studentów z południowo - wschodniej Polski. Badania miały charakter anonimowy i polegały na wypełnieniu zestawu czterech kwestionariuszy. Po odrzuceniu niekompletnych arkuszy do analiz statystycznych włączono 120 z nich – pochodzących od 68 kobiet (57%) i 52 mężczyzn (43%). W celu pomiaru zmiennej niezależnej tj. rozumianego w kategoriach dyspozycji osobowościowej konformizmu, zastosowano skalę K pochodzącą z Kwestionariusza Twórczego Zachowania S. Popka (2000). Kwestionariusz ten tworzą cztery podskale (zawierające w sumie 60 itemów), z których skala nonkonformizmu (N) i skala zachowania heurystycznego (H) skupiają te właściwości wewnętrzne, które są przypisywane przez badaczy ludziom twórczym, natomiast skala konformizmu (K) i zachowania algorytmicznego (A) - poziom zachowań odtwórczych. KANH spełnia podstawowe wymagania psychometryczne, współczynnik rzetelności dla zastosowanej skali Konformizmu wynosi $r_{bi} = 0,87$ (Bernacka, 2005). W celach porównawczych jako alternatywny predyktor poczucia osamotnienia (i już relatywnie dobrze udokumentowane w literaturze zagadnienia) uwzględniono kompetencje społeczne. Do pomiaru kompetencji społecznych zastosowano Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS) A. Matczak (2001). Kwestionariusz zawiera 90 pozycji, z czego 60 to pozycje diagnostyczne (dotyczące umiejętności społecznych), a 30 – niediagnostyczne (dotyczące umiejętności niespołecznych). Większość pozycji składa się na trzy czynnikowe skale: IN – kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach intymnych; ES – kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach ekspozycji społecznej; A – kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach wymagających asertywności. Możliwe jest również obliczenie wyniku ogólnego (KKS WO). W licznych badaniach

potwierdzone zostały jej walory psychometryczne. Współczynnik α Cronbacha dla poszczególnych skal waha się od 0,74 do 0,91, zaś dla wyniku ogólnego od 0,93 do 0,95 (Matczak, 2007). Do badania zmiennej zależnej – poczucia osamotnienia zastosowano Skalę typu Rascha, której autorami są de Jong–Gierveld i F. Kamphuis (1985), w adaptacji J. Rembowski. Jest to narzędzie kwestionariuszowe pozwalające na pomiar stopnia zadowolenia z relacji interpersonalnych i poczucia osamotnienia. Według autorów skali samotność wynika ze sposobu w jaki ludzie odbierają, doświadczają i oceniają swoją sytuację, w której ilość związków społecznych jest mniejsza niż pożądana lub gdy istniejące związki nie osiągają pożądanego stopnia intymności. Skala zawiera 30 itemów, które składają się na pięć podskal. Pierwsza podskala obejmuje depryzację potrzeby kontaktu społecznego (RASCH I) i odnosi się do doświadczenia braku zainteresowania ze strony innych, druga – sytuacyjne poczucie odrzucenia społecznego (RASCH II), trzecia – poczucie utraty grupy towarzyskiej (RASCH III), czwarta (RASCH IV) – brak poczucia związków z grupą wyrażających się doświadczeniem wsparcia i przychylności, piąta (RASCH V) – brak poczucia znaczących związków z ludźmi. Umożliwia również obliczenie wyniku ogólnego wskazującego na poziom zgeneralizowanego poczucia osamotnienia (RASCH WO). Skalę tę adaptowano do polskich warunków, wskaźnik rzetelności α Cronbacha dla tego narzędzia wynosi 0,66 (Rembowski, 1992).

2. Wyniki

W pierwszej kolejności analizie poddano związki konformizmu z poszczególnymi podskalami kompetencji społecznych oraz poczucia osamotnienia (Tabela 1). Biorąc pod uwagę wielkości współczynników r -Pearsona dla zależności pomiędzy konformizmem a kompetencjami społecznymi analiza wykazała ujemne, małe, ale statystycznie istotne korelacje konformizmu z kompetencjami warunkującymi efektywne funkcjonowanie w związkach intymnych i kompetencjami związanymi z radzeniem sobie w sytuacjach ekspozycji społecznej. Wyniki te można wytłumaczyć odwołując się do przytaczanej wcześniej konstatacji Bernackiej (2005), zgodnie z którą konformizm koresponduje z pasywnym stylem adaptacji, a ten w relacjach interpersonalnych nie sprzyja ani budowaniu intymności ani otwartej komunikacji na forum grupy. Zgodnie z przypuszczeniami wykazano związki konformizmu z poczuciem osamotnienia. Dodatkowo, umiarkowane korelacje dotyczą sytuacyjnego poczucia odrzucenia społecznego (RASCH II), poczucia utraty grupy towarzyskiej (RASCH III) oraz zgeneralizowanego poczucia osamotnienia (RASCH WO). Dodatkowo, ale słabsze korelacje obrazują związek konformizmu z depryzacją potrzeby kontaktu społecznego (RASCH I) oraz brakiem poczucia związków z grupą (RASCH IV).

Tabela 1a. Korelacje konformizmu, kompetencji społecznych i poczucia osamotnienia (N=120)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.Konformizm	1	-,199*	-,198*	-,025	-,165	,276**	,367**	,317**	,217*	,160	,339**
2.KKS IN	-,199*	1	,555**	,516**	,797**	-,279**	-,383**	-,319**	-,368**	-,484**	-,445**

Tabela 1b. Korelacje konformizmu, kompetencji społecznych i poczucia osamotnienia (N=120)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
3.KKS ES	-,198*	,555**	1	,586**	,871**	-,204*	-,257**	-,342**	-,277**	-,212*	-,308**
4.KKS A	-,025	,516**	,586**	1	,810**	-,135	-,134	-,241**	-,079	-,134	-,180*
5.KKS WO	-,165	,797**	,871**	,810**	1	-,241**	-,304**	-,367**	-,302**	-,339**	-,377**
6.RASCH I	,276**	-,279**	-,204*	-,135	-,241**	1	,553**	,507**	,382**	,498**	,789**
7.RASCH II	,367**	-,383**	-,257**	-,134	-,304**	,553**	1	,578**	,566**	,606**	,841**
8.RASCH III	,317**	-,319**	-,342**	-,241**	-,367**	,507**	,578**	1	,431**	,511**	,760**
9.RASCH IV	,217*	-,368**	-,277**	-,079	-,302**	,382**	,566**	,431**	1	,632**	,710**
10.RASCH V	,160	-,484**	-,212*	-,134	-,339**	,498**	,606**	,511**	,632**	1	,798**
11.RASCH WO	,339**	-,445**	-,308**	-,180*	-,377**	,789**	,841**	,760**	,710**	,798**	1

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Następnie przeprowadzono serię analiz regresji hierarchicznej metodą wprowadzania zmiennych. W ten sposób testowane były za każdym razem dwa modele równań regresji dla każdej zmiennej poczucia osamotnienia: ogólnego poczucia osamotnienia (RASCH WO), deprivacji potrzeby kontaktu społecznego (RASCH I), sytuacyjnego poczucia odrzucenia społecznego (RASCH II), poczucie utraty grupy towarzyskiej (RASCH III), braku poczucia związków z grupą (RASCH IV) oraz braku poczucia znaczących związków z ludźmi wyrażających się doświadczeniem wsparcia i przychylności, piąta (RASCH V). Jako kryteria w ramach modelu pierwszego wprowadzano kolejno następujące zmienne: konformizm oraz kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach intymnych (KKS IN), kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach ekspozycji społecznej (KKS ES), kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach wymagających asertywności (KKS A). W ramach modelu drugiego z kolei wprowadzano wszystkie powyższe zmienne oraz czynnik interakcyjny kompetencji związanych z radzeniem sobie w relacjach intymnych i konformizmu (Konformizm x KKS IN). Ze względu na ryzyko skorelowania podskal kompetencji społecznych wykonano test współliniowości, którego wyniki (wartość inflacji wariancji (VIF) poniżej 10; tolerancję współliniowości (TOL) powyżej 0,02; O'Brien, 2007) informowały o spełnieniu wymaganych założeń dla analizy regresji.

Jako pierwszą analizę wykonano dla ogólnego poczucia osamotnienia jako kryterium (Tabela 2). Model pierwszy podobnie jak w każdej kolejnej analizie okazał się lepiej dopasowany do danych i stanowi podstawę interpretacji uzyskanych wyników. Tak jak zakładano w hipotezie pierwszej istotnym predyktorem zgeneralizowanego osamotnienia okazał się obok poziomu kompetencji związanych z efektywnym funkcjonowaniem w relacjach intymnych - konformizm ($R = 0,52$; popr. $R^2 = 0,24$; $F(4,119) = 10,603$; $p < 0,001$). Obie zmienne wyjaśniają 24 % wariancji zmiennej zależnej. Podobnie jak w analizach dotyczących poszczególnych podskal poczucia osamotnienia nie wykazano natomiast postulowanego efektu interakcji konformizmu i poziomu kompetencji społecznych związanych z budowaniem relacji intymnych (w każdym z tych przypadków zmiana R^2 dla modelu drugiego okazała się nieistotna statystycznie).

Tabela 2. Analiza regresji wielokrotnej dla konformizmu i kompetencji społecznych jako predyktorów oraz globalnego poczucia osamotnienia jako kryterium

Zmienna	RASCH WO	
	β	
MODEL 1		
Konformizm	0,25	2,98*
KKS IN	-0,39	-3,83***
KKS ES	-0,09	-0,84
KKS A	0,08	0,76
MODEL 2		
Konformizm	0,24	2,92*
KKS IN	-0,39	-3,76***
KKS ES	-0,09	-0,87
KKS A	0,08	0,74
Konformizm x KKS IN	0,01	0,12

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Druga, analogiczna do poprzedniej, seria analiz regresji hierarchicznej przeprowadzona została w odniesieniu do deprivacji potrzeby kontaktów społecznych jako kryterium (Tabela 3). Model pierwszy, w którym tym razem istotnym predyktorem był wyłącznie poziom konformizmu, a poziom kompetencji w zakresie funkcjonowania w sytuacjach intymnych wykazał istotność jedynie na poziomie tendencji statystycznej ($p=0,056$), wyjaśnia 10% wariacji zmiennej ($R = 0,36$; popr. $R^2 = 0,10$; $F(4,119) = 4,28$; $p < 0,01$). W ramach procedury testowania modelu drugiego nie wykazano istotności czynnika interakcyjnego. W świetle uzyskanych wyników można stwierdzić, że deficyt znaczących kontaktów społecznych zależy bardziej od postawy konformistycznej niż poziomu kompetencji społecznych.

Tabela 3. Analiza regresji wielokrotnej dla konformizmu i kompetencji społecznych jako predyktorów oraz deprivacji potrzeby kontaktu społecznego jako kryterium

Zmienna	RASCH I	
	β	t
MODEL 1		
Konformizm	0,29	3,44**
KKS IN	-0,33	-3,23**
KKS ES	-0,06	-0,57
KKS A	0,08	0,77
MODEL 2		
Konformizm	0,28	3,26**
KKS IN	-0,36	-3,39**
KKS ES	-0,06	-0,54
KKS A	0,07	0,66
Konformizm x KKS IN	0,10	1,15

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Trzecia seria analiz regresji wielokrotnej dotyczy sytuacyjnego poczucia odrzucenia jako kryterium (Tabela 4). Wykazano, że istotnymi predyktorami testowanymi w ramach modelu pierwszego są poziom konformizmu oraz poziom kompetencji warunkujących efektywność funkcjonowania w sytuacjach intymnych ($R = 0,49$; popr. $R^2 = 0,21$; $F(4,119) = 9,031$; $p < 0,001$). Te dwie zmienne wyjaśniają 21 % wariacji poczucia odrzucenia rozumianego jako stan.

Tabela 4. Analiza regresji wielokrotnej dla konformizmu i kompetencji społecznych jako predyktorów oraz sytuacyjnego poczucia odrzucenia jako kryterium

Zmienna	RASCH II	
	β	t
MODEL 1		
Konformizm	0,29	3,44**
KKS IN	-0,33	-3,27*
KKS ES	-0,06	-0,57
KKS A	0,08	0,77
MODEL 2		
Konformizm	0,28	3,94**
KKS IN	-0,36	-3,39*
KKS ES	-0,06	-0,54
KKS A	0,07	0,66
Konformizm x KKS IN	0,09	1,15

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Analiza regresji dla poczucia utraty grupy towarzyskiej (Tabela 5) ujawniła tylko jeden istotny predyktor, którym zgodnie z przewidywaniami okazał się ponownie konformizm. Model pierwszy również w tym przypadku okazał się lepiej dopasowany do danych ($R = 0,45$; popr. $R^2 = 0,17$; $F(4,119) = 7,200$; $p < 0,001$). Postawa konformistyczna wyjaśnia 17 % wariacji zmiennej zależnej. Wynik dowodzi, że wraz z nasileniem konformizmu zwiększa się poziom osamotnienia związany z deficytem satysfakcjonujących kontaktów z grupą towarzyską.

Tabela 5. Analiza regresji wielokrotnej dla konformizmu i kompetencji społecznych jako predyktorów oraz poczucia utraty grupy towarzyskiej jako kryterium

Zmienna	RASCH III	
	β	t
MODEL 1		
Konformizm	0,25	2,91**
KKS IN	-0,14	-1,62
KKS ES	-0,18	-0,84
KKS A	-0,06	-0,52
MODEL 2		
Konformizm	0,26	2,94**
KKS IN	-0,13	-1,20
KKS ES	-0,18	-1,63
KKS A	-0,05	-0,47
Konformizm x KKS IN	0,04	0,45

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

W ostatnich dwóch analizach regresji wielokrotnej, które zostały przeprowadzone dla braku poczucia związku z grupą (Tabela 6) oraz dla braku poczucia znaczących związków z ludźmi (Tabela 7) jako kryteriami, jedynym istotnym predyktorem okazał się poziom kompetencji warunkujących efektywne funkcjonowanie w sytuacjach intymnych. Zmienna ta wyjaśnia 16% wariacji braku poczucia związku z grupą ($R = 0,43$; popr. $R^2 = 0,16$; $F(4,119) = 9,891$; $p < 0,001$) oraz 23% wariacji braku poczucia znaczących związków z ludźmi ($R = 0,51$; popr. $R^2 = 0,23$; $F(4,119) = 6,705$; $p < 0,001$). W obu przypadkach nieistotnym predyktorem okazała się postawa konformistyczna zarówno jako efekt główny, jak i w interakcji z kompetencjami związanymi z funkcjonowaniem w sytuacjach intymnych.

Tabela 6. Analiza regresji wielokrotnej dla konformizmu i kompetencji społecznych jako predyktorów oraz braku poczucia związku z grupą jako kryterium

Zmienna	RASCH IV	
	β	t
MODEL 1		
Konformizm	0,11	1,32
KKS IN	-0,35	-3,32*
KKS ES	-0,18	-1,63
KKS A	0,21	1,96
MODEL 2		
Konformizm	0,13	1,49
KKS IN	-0,33	-3,01
KKS ES	-0,19	-1,66
KKS A	0,23	2,08
Konformizm x KKS IN	-0,12	-1,32

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Tabela 7. Analiza regresji wielokrotnej dla konformizmu i kompetencji społecznych jako predyktorów oraz braku poczucia znaczących związków z ludźmi jako kryterium

Zmienna	RASCH V	
	β	t
MODEL 1		
Konformizm	0,59	0,70
KKS IN	-0,56	-5,50***
KKS ES	0,03	-0,27
KKS A	0,14	1,33
MODEL 2		
Konformizm	0,52	0,61
KKS IN	-0,57	-5,49
KKS ES	0,31	0,28
KKS A	0,03	1,27
Konformizm x KKS IN	0,05	0,58

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

3. Podsumowanie i dyskusja wyników

W prezentowanych badaniach skoncentrowano się na analizie związków konformizmu rozumianego w kategoriach utrwalonej dyspozycji, z zadowoleniem z relacji interpersonalnych, ze szczególnym uwzględnieniem poczucia osamotnienia. Okazuje się, że postawa konformistyczna wiąże się z brakiem satysfakcji z posiadanych kontaktów społecznych i jest obok kompetencji społecznych warunkujących efektywne funkcjonowanie w sytuacjach intymnych istotnym predyktorem zgeneralizowanego poczucia osamotnienia oraz trzech z pięciu jego komponentów - deprywacji potrzeby kontaktu społecznego, sytuacyjnego poczucia odrzucenia społecznego oraz poczucia utraty grupy towarzyskiej. O ile jednak wraz ze wzrostem poziomu kompetencji związanych z budowaniem relacji intymnych satysfakcja z relacji międzyludzkich rośnie, o tyle nasilenie postawy konformistycznej koresponduje z poczuciem osamotnienia. Uzyskane wyniki pozwalają tym samym na potwierdzenie pierwszej z hipotez badawczych. Druga hipoteza dotycząca moderowania związku konformizmu z poczuciem osamotnienia przez poziom kompetencji związanych z budowaniem relacji intymnych nie znalazła potwierdzenia w wynikach badań.

O bezpośrednim związku konformizmu z osamotnieniem dotychczas wzmiankowali jedynie Hansonn i Jones (1981) na podstawie badań, w których zależność ta ujawniła się wyłącznie wśród kobiet. Biorąc pod uwagę, że dotychczas z osamotnieniem oraz alienacją łączono postawę przeciwną – nonkonformistyczną, prezentowane doniesienia mogą budzić zaskoczenie. Okazuje się jednak, że korespondują one z wnioskami innych badaczy wskazujących na to, że postawy odtwórcze (których istotną składową jest konformizm) wiążą się z mniejszą atrakcyjnością interpersonalną (w tym również rozumianą w kategoriach seksualnych) niż postawy nacechowane oryginalnością i kreatywnością (por. Kaufman, Kozbelt, Bromley, 2008; Beaussart, Kaufman, Kaufman, 2012). Zrozumienie wykazanych zależności ułatwia wspomniana analiza czynnikowa konformizmu dyspozycyjnego przeprowadzona przez Bernacką (2005). Wydaje się, że poczucie osamotnienia to pokłosie niskiego poczucia własnej wartości oraz defensywnego stylu adaptacji ujawnionych jako główne składowe postawy konformistycznej. Ustalenia w przyszłych badaniach wymaga jednak dokładny charakter i kierunek tych zależności (w triadzie: samoocena – adaptacja defensywna – poczucie osamotnienia).

Uzyskane wyniki wskazują na ważne i de facto niebezpieczne dla jednostki konsekwencje niepoohamowanej i powierzchownej tendencji dopasowania się do innych, realizowanej kosztem ekspresji własnej podmiotowości. Problem ten nabiera szczególnego znaczenia w kontekście sygnalizowanego na początku tekstu dylematu instytucji wychowawczych i podmiotów je reprezentujących – czy inspirować ludzi (zwłaszcza młodych) przede wszystkim do odwzorowywania panujących zasad i trendów, w celu tworzenia spójnej, jednorodnej tożsamości społecznej i kulturowej, czy też przeciwnie inspirować do niezależności, oryginalności i otwartego wyrażania indywidualności, pomimo ryzyka, że takie stymulowanie różnorodności, może stać zarzewiem sporów i konfliktów społecznych. Z punktu widzenia jednostki odpowiedź nasuwa się sama, ale z perspektywy grupy nie musi być aż tak jednoznaczna. Tym samym wyniki prezentowanych badań są dobrym przykładem asymetrii w ewaluacji zjawisk na poziomie makro

oraz na poziomie jednostkowym. Okazuje się, że ważna instrumentalna funkcja konformizmu przejawiająca się kształtowaniu ładu normatywnego poprzez wzmacnianie w społeczeństwie relacji opartych na zasadach dopasowania do większości i podporządkowania się władzy, niekoniecznie koresponduje z satysfakcją na poziomie indywidualnym. W świetle samej teorii samotności prezentowane wyniki zdają się potwierdzać z kolei zasadność semantycznego rozdzielenia pojęć izolacji społecznej i poczucia osamotnienia. Sygnalizują bowiem, że konformizm wprawdzie zwiększa szanse na fasadowy kontakt z innymi (niwelując tym samym ryzyko izolacji), ale nie daje poczucia satysfakcji z niego.

Bibliografia:

- Anderson, C.A. (1999). Attributional style, depression, and loneliness: A cross-cultural comparison of American and Chinese students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 482-499.
- Aronson, E. (1998). *Człowiek, istota społeczna*. Warszawa: PWN.
- Bauman, Z. (2007). *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Baumeister R.F. (2011). *Zwierzę kulturowe*. Warszawa: PWN.
- Beaussart, M., Kaufman, S., Kaufman, J. (2012). Creative Activity, Personality, Mental Illness, and Short-Term Mating Success. *The Journal of Creative Behavior*, 46,3, 151-167.
- Bernacka, R. (2005). Osobowościowy mechanizm konformizmu i nonkonformizmu – specyfika funkcjonowania i przejawy w zachowaniu, *Psychologia Rozwojowa*, 10, 73-82.
- Bocchiaro, P., Zamperini, A. (2012). Conformity, obedience, disobedience: The power of the situation. W: G. Rossi (red.), *Psychology - Selected Papers*, s. 275-294.
- Bogdonoff, M.D., Estes, E.H., Jr., Friedberg, S.J., Klein, R.F. (1961). Fat mobilization in man. *Annals of Internal Medicine*, 55, 328-338.
- Bond, R., Smith, P.B. (1996). Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Asch's (1952b, 1956) Line Judgment Task. *Psychological Bulletin*, 119, 111-137
- Buss, D. M. (2001). *Psychologia ewolucyjna*. Gdańsk: GWP.
- Cacioppo, J.T., Fowler, J.H., Christakis, N.A. (2009). Alone in the crowd: The structure and spread of loneliness in a large social network. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 977-991.
- Cacioppo, J.T., Hawkey, L.C., Ernst, J.M., Burleson, M., Berntson, G.G., Nouriani, B., Spiegel, D. (2006). Loneliness within a nomological net: An evolutionary perspective. *Journal of Research in Personality*, 40, 1054-1085.
- Cacioppo, J.T., Patrick, W. (2008). *Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection*. New York: W.W. Norton & Company.
- Cialdini, R. B., Trost, M. R. (1998). Social influence: Social norms, conformity and compliance. W: D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey (red.), *The handbook of social psychology, Vols. 1 and 2 (4th ed.)*, (pp. 151-192). New York: McGraw-Hill,
- Colclough, R. (1972). *Internal-External Control of Reinforcement Versus Field Dependence-Field Independence*. Masters Theses & Specialist Projects. Paper 995.
- Crutchfield R.S. (1955). Conformity and character. *American Psychologist*, 10, 191-198.

- Deutsch M., Gerard H. B. (1955). A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 51, 629-36.
- De Jong-Gierveld, J., Kamphuis, F. (1985). The Development of a Rasch-Type Loneliness Scale. *Applied Psychological Measurement*, 9, 3, 289-299.
- Dolega, Z., (2013). Skala do Badania Samotności (SBS). *Przegląd Psychologiczny*, 56, 323-347.
- Feist, G.J. (1999). The influence of personality on artistic and scientific creativity. W: R.J. Sternberg (red.), *Handbook of creativity* (s. 273-296). Cambridge University Press.
- Giles, H., Coupland, N. (1991). *Language: Contexts and consequences*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Grzelak, J., Nowak, A. (2000). Wpływ społeczny. W: J. Strelau (red.), *Psychologia*, t.3 (s. 187–203). Gdańsk: GWP.
- Hansson, R.O., Jones, W. H. (1981). Loneliness, Cooperation, and Conformity Among American Undergraduates. *The Journal of Social Psychology*, 115(1), 103-108.
- Jones W. H., Freemon, J. E, Goswick, R.A. (1981). The persistence of loneliness: Self and other determinants. *Journal of Personality*, 49, 27–48.
- Kaufman, S. B., Kozbelt, A., Bromley, M. L., Geher, G., Miller, G. (2008). The role of creativity and humor in human mate selection. W: G. Geher, G. Miller (red.), *Mating intelligence: Sex, relationships, and the mind's reproductive system* (s. 227–262). Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Kelman, H. C. (1958). Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 1, 51-60.
- Kenrick, D. T., Neuberg, S. L., Cialdini, R. B. (2002). *Psychologia społeczna. Rozwiązane tajemnice*. Gdańsk: GWP.
- Kwapis, K. (2006). Samoobserwacja kontrolująca według Marka Snydera a złożoność systemu Ja. *Studia z Psychologii w KUL*, 13, 175-188.
- Malkiewicz, M.M., Piskozub, M. (2011). Różne nasilenie postawy twórczej a kompetencje społeczne i style radzenia sobie ze stresem u studentów pierwszego roku. *Studia Psychologica*, 11, 1, 19-32.
- Marangoni, C., Ickes, W. (1989). Loneliness: A theoretical review with implications for measurement. *Journal of Social and Personal Relationships*, 6, 93-128.
- Matczak, A. (2007). *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych KKS*. Warszawa: PTP.
- Mesoudi, A. (2011). *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture and Synthesize the Social Sciences*, University of Chicago Press.
- Myers. D.G (1996). *Social Psychology*. New York: McGraw Hill.
- Nęcka, E. (2002). *Psychologia twórczości*. Gdańsk: GWP.
- O'Brien, R. M. (2007). A caution regarding rules of thumb for variance inflation factors. *Quality and Quantity*, 41, 673–690.
- Oishi, S. (2000). Goals as cornerstones of subjective well-being: Linking individuals and cultures. W: E. Diener, E.M. Suh (red.), *Culture and subjective well-being* (s. 87-112). Cambridge, MA: MIT Press.

- Oleś, M. (2006). Psychologiczna charakterystyka dzieci o wysokim i niskim poczuciu osamotnienia. *Roczniki Psychologiczne*, 1, 121-140.
- Parkhurst, J.T., Asher, S.R. (1992). Peer rejection in middle school: Subgroup differences in behaviour, loneliness and interpersonal concerns. *Developmental Psychology*, 28, 231–241.
- Peplau L.A, Perlman D. *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy*. New York: Wiley; 1982.
- Pilat-Borcuch, M. (2011). Relatywizm konformizmu w kontekście relatywizmu wartości. W: G. Osika (red.), *Bunt i reforma*, s. 239-246. Kraków: Homini
- Popek, S. (2000). *Kwestionariusz Twórczego Zachowania*. KANH. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Popek, S. (2003). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rembowski, J. (1992). *Samotność*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Reno, R.R., Cialdini, R. B., Kallgren, C. A. (1993). The transsituational influence of social norms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(1), 104-112.
- Roman, R.J., Moskowitz, G.B., Stein, M.I., Eisenberg, R.F. (1995). Individual differences in experiment participation: Structure, autonomy, and the time of the semester. *Journal of Personality*, 63, 113–138.
- Rook, K. S. (1984). Promoting social bonding: Strategies for helping the lonely and socially isolated. *American Psychologist*, 39, 1389-1407.
- Russell, D., Peplau, L.A., Cutrona, C.E. (1980). The revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and discriminant validity evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 472–480.
- Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30, 526-537.
- Stein, M.I. (1963). Explorations in typology. W: R.White, K.F.Bruner (red.). *The study of lives: Essays on personality in honor of Henry A. Murray* (s. 280-303). New York, NY, US: Atherton Press.
- Tooby, J., Cosmides, L. (1996) Friendship and the bankers paradox: Other pathways to the evolution of adaptations for altruism. *Proceedings of the British Academy*, 88, 119-143.
- Trafinow, D., Finlay, K. A. (1996). The importance of subjective norms for a majority of people: Between-subjects and within-subjects. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22,820-828.
- Vanhalst, J., Luyckx, K., Scholte, R.H., Engels, R.C., Goossens, L.(2013). Low self-esteem as a risk factor for loneliness in adolescence: perceived - but not actual - social acceptance as an underlying mechanism. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 41, 1067–1081
- Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość. Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego*. Gdańsk: GWP.
- Wojciszke B. (2011). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zarzycka B., Śliwak J. (2011). Typy świadomości a poczucie osamotnienia. *Przegląd Psychologiczny*, 54, 241-254.